

УДК 122/129

Дискурс: від становлення поняття до соціально-конструкціоністських теорій дискурс-аналізу

Розглядається становлення поняття «дискурс». Аналізуються класифікації теорій дискурсу у праці Маріанне В. Йоргенсен і Луїзи Дж. Філіпс «Дискурс-аналіз. Теорія і метод».

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурсивна психологія, критичний дискурс-аналіз, соціальний конструкціонізм.

На сучасному етапі розвитку гуманітарного знання сфера вживання поняття «дискурс» є дуже широкою, що вказує на його полідисциплінарність. «Дискурс» став одним із головних понять цілого ряду наук (філософія, логіка, соціологія, семіотика, теорія комунікації, лінгвістика тощо), проте залишається чітко не визначеним. Зараз не існує дефініції, яка б відобразила всю багатогранність цього поняття і задовольнила термінологічні запити гуманітарних наук.

У зв'язку з цим виник цілий комплекс міждисциплінарних теорій у гуманітарних і соціальних науках під загальною назвою «дискурс-аналіз», метою якого є критичне дослідження дискурсу. Дискурс-аналіз – цілісний комплекс, що включає в себе: 1) філософські (онтологічні й епістемологічні) передумови, які стосуються ролі мови у соціальних структурах світу; 2) теоретичні моделі дослідження певної проблеми; і 3) методологію того, як вибрати підхід до дослідження проблеми; і 4) специфічні прийоми аналізу цієї проблеми [2, 21].

Сьогодні теорія дискурсу є областю наукового знання, яка розвивається дуже активно, породжуючи велику кількість публікацій, наукових конференцій, університетських курсів, дисертацій, присвячених різним сферам застосування теорій дискурсу та дискурс-аналізу. На сьогоднішній день у академічному

середовищі сформувалися наукові школи й напрями, які пропонують власні оригінальні теоретичні моделі дискурсу і способів проведення дискурс-аналізу.

Праці зарубіжних та вітчизняних вчених присвячені різним аспектам дискурсивної проблематики. Лінгвістичні аспекти теорії дискурсу досліджували М. Бахтін, Е. Бенвеніст, О. Кубрякова, Дж. Лакофф, М. Макаров, М. Пеше; семіотичні аспекти: Р. Барт, Ж. Бодріяр, У. Еко, П. Серіо; комунікативно-семіотичні: Е. Шейгал, О. Русакова; комунікативно-культурологічні: В. Карасик, В. Красних, С. Холл; політичні: М. Ільїн, Я. Торфінг, П. Чілтон, К. Шаффнер; теорія медіадискурсу: Т. Дейк, Н. Феркло, Л. Чоуліаракі; теорії філософського дискурсу постструктуралістів (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко та ін.) та Ю. Габермаса. В Україні цими питанням займаються О. Боровицька, Р. Бубняк, Т. Воропай, Г. Жуковець, О. Зернецька, В. Іванов, Р. Іванченко, В. Шкляр, Г. Яворська та ін.

Мета нашої статті: прослідкувати становлення поняття «дискурс» та проаналізувати класифікації теорій дискурсу у праці Маріанне В.Йоргенсен і Луїзи Дж. Філліпс, «Дискурс-аналіз. Теорія і метод».

Поняття «дискурс» (diskursus (лат), discourse (англ.), discours (фр.), discorso (італ.)) походить від латинського «diskurrere» – «обговорення», «переговори». Уперше як термін у цьому значенні він почав використовуватися в епоху Відродження. Тоді «дискурс» мав негативний зміст і означав: «вести не зовсім зрозумілий і довгий монолог», «говорити багато і нічого при цьому не сказати». Філософія, риторика й теологія Відродження внесли немалий вклад у розвиток терміну «дискурс».

Завдяки цьому на початку Нового часу із дискурсом почали пов'язувати обговорення наукових проблем у типовому для цієї епохи есеїстському стилі з використанням національної (не латинської) мови. Ця зміна стилю йшла паралельно із руйнуванням середньовічної картини світу та жорсткої дисциплінарної культури середньовічної вченості, з відмовою від анонімності й набуттям значущості індивідуального авторства тексту. «Дискурсивним» почало називатися таке систематичне, методичне, понятійне мислення, яке

послідовно, частинами, представляє собою певне ціле і тим самим робить це ціле придатним для пізнання. Нове мислення було покликано компенсувати брак гносеологічної здатності людини приходити до необхідного знання шляхом безпосереднього споглядання. Дискурсивне пізнання трактувалося як антитеза до інтуїтивного пізнання, дискурс як монологічно побудована мова, як письмо, як систематичний трактат, протиставлявся усній мові, діалогу [3, 351-354].

Неоднозначність трактування дискурсу у XX ст. виражається у тому, що під ним розумілася монологічна мовно-мовленнєва конструкція, наприклад, мовлення або текст, а також послідовність здійснюваних у мові комунікативних актів – діалог, розмова, письмові тексти, присвячені загальній тематиці. Дискурс пов'язували з такою активністю в мові, яка відповідає специфічній мовній сфері і володіє специфічною лексикою. Крім того, продукування дискурсу здійснюється за певними правилами (синтаксису) і з певною семантикою. Отже, дискурс створюється в певному смисловому полі і покликаний передавати певні смисли, націлений на комунікативні дії зі своєю граматикою. Вирішальним критерієм дискурсу визначалося особливе мовне середовище, в якому створюються мовні конструкції. У відповідності з цим розумінням дискурс – це «мова в мові», тобто певна лексика, семантика, прагматика і синтаксис, які проявляються в актуальних комунікативних актах, мовленні і текстах.

Дискурс у 60-70-х роках XX століття розумівся як послідовність речень або мовних актів, пов'язаних між собою. У такому розумінні він починав трактуватися як поняття. Вже до кінця 80-х років XX століття під дискурсом починають розуміти складне комунікативне явище, складну систему ієрархії знань, що включає, крім тексту, ще й екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, установки, цілі адресата та ін), необхідні для розуміння тексту [1, 8]. Крім того, існують також й інші традиції розуміння дискурсу, зокрема традиція, що йде від М. Фуко, пов'язана з включенням в контекст розгляду дискурсу владних відносин і ідеології, в полі яких дискурс набуває того чи

іншого соціального значення. У цьому сенсі дискурси мають соціальні наслідки для окремих соціальних груп. Ця традиція розвинулася в соціально-конструкціоністські підходи до дискурс-аналізу.

Відбулося інтенсивне проникнення дискурс-аналізу в гуманітарну і соціально-політичну науку, яке супроводжувалося появою різноманітних теорій дискурсу. Вони ґрунтуються на певних світоглядних і методологічних підходах до тлумачення самого поняття «дискурс», на різних дослідницьких традиціях, способах трактування і опису дискурсивних практик, їх структур і функцій.

У роботах останніх років неодноразово здійснювалися спроби систематизації та класифікації існуючих теорій дискурсу і дискурс-аналізу. Однією з таких цікавих робіт є класифікація Маріанне В. Йоргенсен і Луїзи Дж. Філліпс, яка викладена у їхній спільній книзі «Дискурс-аналіз. Теорія і метод». М. В. Йоргенсен і Л. Дж. Філліпс зазначають, що під дискурсом часто розуміють ідею про те, що мова структурована в залежності від певних стереотипних поведінкових реакцій (патернів), які обумовлюють висловлювання людей у різних соціальних сферах життя. Наприклад, «медичний дискурс», «політичний дискурс» тощо. Дискурс-аналіз – це аналіз таких патернів [2, 17].

У праці «Дискурс-аналіз. Теорія і метод» класифікація теорій дискурсу здійснюється на основі проведення порівняльного дослідження трьох теоретико-методологічних підходів до дискусійного аналізу, які автори відносять до однієї спільної міждисциплінарної галузі – соціально-конструкціоністського дискурс-аналізу. Цими трьома підходами, які аналізують дискурс з позиції соціального конструкціонізму є: 1) дискурсна теорія Е. Лакло і Ш. Муффа; 2) критичний дискурс-аналіз (КДА); 3) дискурсивна психологія.

«У основі всіх підходів, – говорять автори книги, – загальне уявлення про те, що наш спосіб спілкування не тільки відображає світ ідентичності та соціальні взаємовідносини, але й відіграє активну роль у його створенні та перетворенні» [2, 18].

Порівняльний аналіз трьох теорій дискурсу автори будують на основі таких факторів: по-перше, розкриття основних рис соціального конструкціонізму, який об'єднує всі три теорії, виступаючи таким чином, певною метапарадигмою; по-друге, виділення відмінних особливостей кожної теорії через використання методу позиціювання. Кожен підхід, як зазначають автори, має свої філософські і теоретичні передумови, які включають особливе розуміння дискурсу, соціальної практики та критики. Ці передумови впливають на мету, методи, акценти в дослідженнях. Головні розбіжності стосуються, по-перше, вирішення питання про область впливу дискурсів: вони формують соціальний світ повністю чи частково? По-друге, існують розбіжності в питанні про те, що є основним предметом дослідження дискурсивного аналізу. У одних теоріях аналізується дискурс людей у буденних взаємовідносинах, у інших – перевага надається аналізу публічних, ідеологічних та академічних дискурсів [2, 19].

Крім того, в книзі розглядається ще один підхід до дискурсного аналізу, сформованого на основі соціального конструкціонізму. Це так званий комбінований підхід, який вбирає і певним чином поєднує елементи інших трьох підходів, являючи собою певний ідеальний синтез сучасних теорій дискурсу. М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філліпс, пропонують цей четвертий підхід використовувати в якості універсальної теоретичної моделі дискурс-аналізу.

Свій порівняльний аналіз науковці починають із розкриття базових передумов та постулатів, які виступають основою соціально-конструкціоністського підходу до дискурсу. Вони виділяють наступні передумови: 1) наші знання та уявлення про світ – це не пряме відображення зовнішнього світу, а результат класифікації реальності посередництвом категорій, якщо говорити мовою дискурс-аналізу, то наші знання – продукт дискурсу; 2) способи розуміння світу обумовлені культурним та історичним контекстом; 3) знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини та доводять один одному, що є істинним, а що помилковим; 4) у відповідності з певним світоглядом деякі різновиди поведінки

вважаються природними, інші – недопустимими; «різне соціальне розуміння світу призводить до різної соціальної поведінки, а тому соціальна структура знання та істини має соціальні наслідки» [2, 23-25].

Автори говорять про те, що всі три соціально-конструкціоністські підходи до дискурсного аналізу мають спільне походження. Всі вони вийшли із теорій структуралізму та постструктуралізму, зокрема, вони спираються на структуралістські та постструктуралістські тлумачення мови як світостворювального фактору.

Найближчою до ідей постструктуралізму М. В. Йоргенсен і Л. Дж. Філіпс вважають теорію дискурсу Ернесто Лакло та Шакло Муфф. Авторі теорії розглядають дискурси як способи спілкування та розуміння соціального світу, що конкурують між собою за надання соціальному світу певних значень. Дискурси постійно ведуть боротьбу за досягнення переваги один над одним. Ключове слово цієї теорії – «боротьба дискурсів».

Мета дискурс-аналізу, згідно Е. Лакло та Ш. Муфф, полягає у тому, щоб окреслити процеси структурування соціальної реальності, під час яких відбувається закріплення за тими чи іншими знаками певних значень, встановлюються, відтворюються і змінюються відносини ідентичності. Ці процеси автори називають терміном «артикуляція».

У інтерпретації Е. Лакло та Ш. Муфф суб'єкт набуває певної ідентичності через дискурсивне структурування соціального світу і здійснення позиціювання всередині дискурсу. Особистість поміщена усередину дискурсу, суб'єкт набуває своєї ідентичності через дискурсивні практики. Ідентичність завжди утворена відповідно до принципу відносності. Тому суб'єкт завжди розщеплений, він має різні ідентичності, він завжди має можливість іншої ідентифікації. Люди починають об'єднуватися в групи тому, що деякі можливості ідентифікації починають бути найбільш прийнятними, а отже – пріоритетними. При цьому інші варіанти ідентифікації ігноруються, виключаються. Ті соціальні групи, які потенційно являються носіями інших

можливостей ідентифікацій, у домінуючій ідентифікації потрапляють під поняття «інші».

У процесі дискурсивної боротьби можуть утворюватися взаємовиключні ідентичності. Це призводить до соціальних антагонізмів. Антагонізм може бути подоланий через гегемонію, яка в свою чергу трактується як переартикуляція антагоністичних дискурсивних практик.

Розуміння дискурсивних практик як артикуляцій, через які відбувається когнітивне конструювання всієї соціальної реальності, не означає заперечення існування соціального світу як об'єктивної реальності. Для підтвердження цього положення М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс приводять приклад, взятий із праці Е. Лакло та Ш. Муфф: «камінь існує незалежно від соціальних систем класифікації, але розгляд його як снаряду, або як твору мистецтва залежить від дискурсивного контексту, в якому він знаходиться» [2, 71].

У теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф велика увага надається аналізу політики. Політика залучається ними до дискурсивної практики, оскільки являється способом конструювання, відтворення і перетворення соціального світу. Вся політика розглядається як сфера боротьби певних дискурсів. Політичні артикуляції визначають нашу поведінку і думки, являючи собою спосіб владарювання і розподілу влади.

Згідно М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс, теорія критичного дискурс-аналізу (КДА), знаходиться ближче до марксистської точки зору, ніж теорія Е. Лакло та Ш. Муфф, а отже, є менш «чистим» постструктуралізмом.

На відміну від теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, КДА наполягає на тому, що дискурс є лише одним із багатьох аспектів будь-якої соціальної практики. Дискурс – це, передусім, семіотична система, яка складається із таких компонентів як мова та образи. Дискурс не лише конструює світ, а і сам цим світом конструюється. « ...дискурс – це форма соціальної практики, яка одночасно і творить соціальний світ, і твориться через інші соціальні практики. Соціальна практика і дискурс перебувають у діалектичному зв'язку з іншими

соціальними вимірами. Цей зв'язок не тільки вносить вклад у формування та зміну соціальних структур, а й відображає їх» [2, 110].

У центрі уваги КДА – роль дискурсивної практики у підтриманні соціального порядку і здійсненні соціальних змін. Одним із центральних понять є поняття «комунікативна подія». Комунікативна подія розуміється як поєднання логіки дискурсивної практики з об'єктивною логікою соціального та економічного порядку. Наприклад, похід в магазин як комунікативна подія включає вербальну комунікацію із продавцем (дія дискурсивної логіки) та здійснення економічної операції у вигляді купівлі-продажу (дія об'єктивної логіки ринкових відносин). Обидві логіки перебувають у діалектичній взаємодії, що призводить до змін у соціальній сфері. Так, наприклад, розвиток ринкових відносин призводить до поширення маркетингового дискурсу. Маркетинговий дискурс, в свою чергу, підпорядковує собі дискурсивні практики різних суспільних інститутів (освіта, охорона здоров'я, культура) [2, 126-128].

Однією із відмінних рис КДА у порівнянні з теорією дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа, М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філліпс вважають те, що КДА включає у свій методологічний арсенал лінгвістичний текстовий аналіз мови під час вивчення дискурсу соціальної взаємодії, в той час як Е. Лакло та Ш. Мюффа не доводять свої емпіричні дослідження до лінгвістичного аналізу.

Третій різновид соціально-конструкціоністської теорії дискурсу – дискурсивна психологія – розглядає дискурс як ситуативне використання мови та мовлення у повсякденній практиці спілкування.

Із позиції дискурсивної психології мова виступає не просто каналом, який описує психологічну реальність та досвід. Скоріше навпаки, суб'єктивні психологічні реальності створюються через дискурс. Дискурс розглядається як конструктор психологічної реальності, яка проживається.

Особлива увага у дискурсивній психології приділяється аналізу культурних, історичних та соціальних контекстів спілкування. Головними

об'єктами її дослідження виступають установки, наміри учасників комунікації та групові конфлікти.

Аналізуючи соціальні конфлікти, які пов'язані із дискримінацією одних груп людей іншими, дискурсивні психологи пропонують враховувати культурні фактори, які впливають на те, як людина категоризує світ та проводить ідентифікацію [2, 170-172].

Порівнюючи дискурсивну психологію з теорією дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа, М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс підкреслюють, що дискурсивна психологія відхиляється від постструктуралістської тенденції, оскільки розглядає дискурси не як абстрактні явища, а як ситуативну мову, використання якої залежить від обставин соціальної практики. При цьому допускається існування позадискурсивної реальності [2, 174].

Власний підхід до дискурс-аналізу М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс позиціонують як комбінований. Цей підхід ґрунтується на проведенні вибірки із усіх трьох соціально-конструкціоністських теорій дискурсу певних понять, положень і методів з метою з'єднання їх у якості теоретико-методологічної бази нового мультиконструкціоністського дослідження дискурсу.

У комбінованій теорії дискурсу дискурс трактується широко, а саме як обмеження можливих тверджень, які призводять до обмеження кількості значень. Дискурси визначають те, що можна, і те, що не можна говорити у певних умовах.

Дискурси аналізуються у трьох вимірах: дискурсивна практика, текст і соціальна практика. Для аналізу дискурсивної практики застосовується підхід Е. Лакло та Ш. Муффа до дискурсів ідентичності. Співвідносячи дискурсивну і соціальну практику, М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс трактують дискурс як частину соціальних подій. Комбінований підхід будується на аналітичній відмінності між дискурсивними практиками (об'єктами емпіричного дискурс-аналізу) і ширшими соціальними подіями, які розглядаються як фон для аналізу дискурсу. «Іншими словами, питання онтологічного статусу дискурсу і

дискурсивної практики виноситься за дужки. Розглядається тільки аналітичний вимір, відмінний від соціальної практики» [2, 256].

Одне із основних завдань комбінованого дискурс-аналізу – критика такої дискурсивної практики, яка подає себе як samozрозумілу річ. Суть критики в тому, щоб показати, що те, яке видають за samozрозумілу річ, насправді є не що інше, як домінуючий дискурс. Варто лише змінити ракурс чи переструктурувати порядок дискурсу, як те, що вважалося само собою зрозумілим, виявиться проблематичним. Критика домінуючих дискурсів, на думку М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філліпс, відкриває можливості для нових комбінацій елементів дискурсивного поля, для переінтерпретацій того, що нібито само собою зрозуміло, а отже, і для виникнення нового знання.

Розглянуті нами класифікації теорій дискурсу підтверджують той факт, що для теорій дискурсу не існує ні галузевих, ні об'єктних обмежень. Численні теорії дискурсу являють собою поліпарадигмальний, мультидисциплінарний напрям, який інтенсивно розвивається. Методологічна база дискурс-теорій носить комплексний, міждисциплінарний характер, а предметна галузь даних теорій завжди відкрита для подальших досліджень і подальшого розширення.

Література

1. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. / Т. ван Дейк. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
2. Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. — Х.:Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. — 252 с.
3. Касавин И. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. / И. Касавин. — М.: Канон, 2008. — 542 с.
4. Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. Пер.с фр. и португ. / сост., общ.ред., вступ.ст. и коммент. П. Серио. — М.: Прогресс, 1999 — 416 с.

5. Колодий Н. Дискурс понимающей культурфилософии как дискурс современной постнекласической философии. / Н. Колодий. — Томск: Дельтаплан, 2000. — 236 с.

6. Лук'янець В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури. / В. Лук'янець. — К.: [б.в.], 2000. — 303 с.

7. Серажим К. Дискурс: як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. / К. Серажим. — К.: [б.в.], 2002. — 392 с.

8. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия «Дискурсология»). — Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс-Пи», 2006, — 177 с.

Шерстюк Н.В. Дискурс: от становления понятия к социально-конструкционистским теориям дискурс-анализа.

Рассматривается становление понятия «дискурс». Анализируются классификации теорий дискурса в работе Марианне В. Йоргенсен и Луизы Дж. Филлипс «Дискурс-анализ. Теория и метод».

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, дискурсивная психология, критический дискурс-анализ, социальный конструкционизм.

Sherstyuk N.V. Discourse: from concept to becoming social constructivism theories of discourse analysis.

The development of the term «discourse» is considered. The classification of theories of discourse in the work of Marianne Jorgensen and Louise Phillips «Discourse Analysis as Theory and Method» is analyzed.

Key words: discourse, discourse analysis, discourse psychology, critical discourse analysis, social constructivism.